

Bouwen voor skaters of surfers? Over de grenzen van het begrip 'leefstijlen'. René Boomkens

1. Ik wil in deze korte beschouwing over het begrip 'leefstijlen' enkele kanttekeningen plaatsen bij het gangbare gebruik van het begrip 'leefstijlen' in de werelden van wetenschap en beleid. Deze kanttekeningen kunnen gelezen worden als een nadrukkelijke ondersteuning van de argumentatie die Ivan Nio in zijn essay 'Leefstijlen: nieuwe dilemma's voor de ruimtelijke ordening' heeft ontwikkeld. Dit essay bouwt voort op en is bovendien een verfijning van eerder onderzoek dat o.a. werd gepubliceerd als 'Buitenwijk. Stedelijkheid op afstand' van Reyndorp, Nio e.a. (1998, Nai-uitgevers). In dat boek werkten de onderzoekers met een zeer heldere categorisering van groepen stedelingen en bewoners van nieuwe buitenwijken in termen van specifieke leefstijlkenmerken. Onderzocht werden enkele recente nieuwe buitenwijken van voor de VINEX-operatie en aandacht werd met name besteed aan de wijze waarop bewoners van deze wijken hun woonomgeving beleefden, en tevens welke praktische of symbolische relatie zij onderhielden met hun eerdere (stedelijke, dorpse of suburbane) woonomgeving. Met behulp van hun categorisering in termen van leefstijlen kon de oude en hardnekkige mythe worden doorgeprikt dat suburbia werd bewoond door jonge kerngezinnen met een modaal inkomen. De eenvormigheid die vele suburbane stadswijken nu eenmaal kenmerkt (en die m.i. meer dan één oorzaak heeft) werd in de communis opinio al te makkelijk vertaald in het beeld van een nogal mediocre en identiteitsloze bevolking, laten we zeggen: de grote familie van de TROS. De nieuwe wijken in kwestie bleken nogal uiteenlopende bewoners te bevatten, die bovendien zeer verschillende 'wooncarrières' achter de rug hadden. Tenslotte bleek de *keuze* om in de betreffende wijken te gaan wonen niet altijd vanuit een zelfde uitgangspunt te zijn gemaakt; in sommige gevallen was sprake van een uitgesproken voorkeur, die tot stand was gekomen in een min of meer open situatie, in andere gevallen had men min of meer uit noodzaak of gebrek aan alternatief voor deze wijk gekozen, en in weer andere gevallen waren het niet zozeer de positieve eigenschappen van de nieuwe wijk zelf, maar eerder de negatieve kanten aan de oude woonsituatie die de doorslag hadden gegeven.

Dit alles betekent overigens nog niet dat het onderzoek van Reyndorp, Nio e.a. ons onderdompelt in een toestand van totale onoverzichtelijkheid en onvoorspelbaarheid. Juist met behulp van het meer verfijnde instrumentarium van de notie 'leefstijlen' ten opzichte van het oudere instrument van de (sociaal-economische) 'doelgroepen' bleken de onderzoekers in staat allerlei onverwachte en nieuwe regelmatigheden te ontdekken, die niet alleen nieuw licht wierpen op de beleving van de directe woonomgeving, maar vooral ook op de (vaak met allerlei mythes aangeklede) beleving van de oude(re), grote steden. Toch bleek juist uit de resultaten van hun eigen onderzoek, hoe moeilijk het was directe, laat staan causale relaties te leggen tussen leefstijl en woonomgeving. Niet alleen bleek dit al uit de ontmythologiserende vaststelling dat in meer of minder eenvormige buitenwijken alles behalve eenvormige mensen wonen, en dat er dus geen ordenende of regulerende werking uitgaat van de wijze waarop die wijken zijn ontworpen en ingericht, bovendien bleek dat het gros van de bewoners van deze wijken, naast allerlei overwegingen ten aanzien van de eerdere woonomgeving, hun keuze voor de betreffende woonplek *voor alles* door functionele overwegingen hadden laten bepalen. Niet stijl, niet status, maar functionaliteit gaf doorgaans de doorslag, en het verreweg belangrijkste aspect van die functionaliteit bleek de *bereikbaarheid* van de betreffende woonplek te zijn. Opvallend was ook de vrij minimale en wederom nogal functionalistische wijze waarop de meeste ondervraagden zich verhielden ten opzichte van de bredere woonomgeving van hun nieuwe wijk en van de voorzieningen in diezelfde wijk. Dit verleide de onderzoekers ertoe om het klassieke idee van een objectief en collectief gedeeld stadscentrum te vervangen door een subjectief en individueel gedefinieerd centrum aan te wijzen: het nieuwe, 'imaginaire' centrum van de stedelijke omgeving van deze nieuwe stadswijken is de privé-woning zelf; van daaruit ontwikkelen deze nieuwe stedelingen een netwerkachtig patroon van bewegingen en activiteiten, waarin diverse oudere stadskernen zijn opgenomen.

2. Het is nu de vraag of en in hoeverre de notie 'leefstijlen' in een dergelijk betoog over nieuwe stedelijkheid en nieuwe stedelingen iets toevoegt aan de analyse en of met behulp van die notie ook specifieke uitspraken over de inrichting van de stedelijke

ruimte kunnen worden gedaan, die significant verschillen van eerdere betogen en analyses.

Allereerst kan worden vastgesteld dat de door de onderzoekers gehanteerde categorieën, zoals 'oude dorpelingen', 'nieuwe stedelingen', 'nomaden' en 'echte buitenwijkbewoners' (ik parafraseer) weliswaar putten uit een bepaald idee van 'leefstijlen', maar in sterke mate tegelijk reeds zijn gevormd als expressie van de wijze waarop die stijlen ruimtelijk zijn neergeslagen: 'nomaden' zijn bijvoorbeeld enerzijds mensen met een snelle en wisselende leefstijl, met veel wisselingen op het gebied van werk, maar vooral ook mensen met een uiterst terloopse relatie met hun woonomgeving. Ze verhuizen snel en makkelijk. Het is echter nog maar de vraag of alle flexwerkers en snelle yuppen een even snelle en terloopse manier van ruimtegebruik kennen. M.a.w.: betekent de gewoonte om snel van werkplek en professe te wisselen doorgaans ook dat men snel van woonplek wisselt? Kan dit vervolgens worden aangemerkt als een onderdeel van iemands stijl van leven? Heeft dit bepaalde gevolgen voor de inrichting van de woonomgeving van dit soort mensen en zo ja, welke? Ik denk dat het onderzoek van Reijndorp, Nio, c.s. juist uitwijst dat dat niet het geval is: immers de diverse categorieën bewoners leven tezamen in dezelfde soort nieuwe buitenwijken en merken daar zelf bovendien nauwelijks iets van. En hoewel ik denk dat de onderzoekers een heldere ideaaltypische categorisering hebben gemaakt van die buitenwijkbewoners, die in vele opzichten behulpzaam kan zijn, dat betekent alles behalve dat die categorisering veel heeft te zeggen over de gevolgen voor het ruimtegebruik en de ruimtebeleving. Zo ken ik vele 'nomaden' in professionele zin (flexwerkers), die uiterst honkvast zijn en bovendien deel uit maken van een traditioneel kerngezin met twee of meer kinderen. De vraag laat zich vervolgens stellen, hoe we dit soort individuen in termen van leefstijl moeten categoriseren. Zo riep de landschapsarchitect Adriaan Geuze ooit uit dat hij niet ontwierp voor rijtjeshuisbewoners, maar voor watertorenbewoners. Dat was duidelijk bedoeld als uitspraak over de leefstijl van dit soort bewoners, maar het liet onverlet of watertorenbewoners ook echt watertorens bewonen of zich dat alleen maar voorstellen, of daarnaar verlangen. Op dit punt aangekomen, wil ik graag een kort intermezzo inlassen over de vraag hoe we het begrip 'leefstijlen' het best kunnen hanteren en invullen. Daarbij wil ik een beroep doen op het gedachtegoed van de antropoloog Arjun Appadurai.

3. Als Ivan Nio een operationalisering van het begrip 'leefstijl' vooral zoekt in de benoeming van nieuwe vormen van collectiviteit, dan levert Appadurai daarvoor een soort sociologische of antropologische ondergrond. Het komische is dat hij daarbij tegelijk zeer dichtbij en ver verwijderd van de gangbare marketingconcepties van hetzelfde begrip 'leefstijl' staat. De meest dominante en hopeloos naïeve wijze waarop dat begrip wordt gehanteerd is die van de trendwatchers en marktonderzoekers. Dit onderzoek baseert zich op een radicaal methodologisch individualisme en voluntarisme: mensen zijn rationele wezens die opereren in een veld dat zich gedraagt als een markt en in dat veld maken ze bepaalde keuzes op grond van min of meer rationeel verantwoorde behoeftes en verlangens. Mensen zijn kortom vrije, rationele entiteiten die onderling verbonden zijn dankzij diezelfde markt, anders gezegd: het zijn consumenten die zich al consumerend een bepaalde leefstijl aanmeten. Op en door de markt ontstaan zo clusters van leefstijlkeuzes en de trendwatcher of marktonderzoeker dient zulke clusters in kaart te brengen, bijvoorbeeld door bepaalde trendmakers in kaart te brengen of specifieke groepen trendvolgers te onderscheiden. Leefstijl is hier niet meer dan het resultaat van een tijdelijke clustering van bewuste keuzes door enkele trendmakers, die even tijdelijk worden nagevolgd door een grotere groep trendvolgers, en de gemaakte keuzes zijn het product van de rationele overwegingen van individuen en de bewegingen op de markt zelf (het aanbod van producten, diensten en de daaraan ten grondslag liggende infrastructuur).

Wie de snelle en vaak onnavolgbare golfslag van modes, trends en culturele stromingen in ogenschouw neemt, zal makkelijk geneigd zijn om dit voluntaristische en individualistische begrip van leefstijlen serieus te nemen. Of het nu gaat om fluctuaties in de bedrijfscultuur, de autoverkoop of de populaire muzikale smaak: de trends en smaakveranderingen lijken over elkaar heen te tuimelen. Analooq daaraan wordt verondersteld dat mensen zich als het ware om het jaar of zelfs met de opeenvolging van de seizoenen een nieuwe stijl, ja zelfs identiteit, erger nog: een nieuwe fysieke outfit aanmeten. De diverse (oude en nieuwe) media zijn niet alleen

een voortdurende reflectie van deze permanente golfslag of maalstroom, ze zijn ook een belangrijke bron voor de ontwikkeling van nieuwe stijlen of trends. Op dit punt haakt Arjun Appadurai aan: ook hij benadrukt de nog maar gedeeltelijk begrepen culturele macht en impact van die nieuwe media. De media vormen in zijn ogen een globale, d.i. wereldomspannende bron van verbeeldingen van onze en andermans wijze van leven, een bron die aan alle kanten van de globe op uiteenlopende wijzen wordt benut. Tezamen vormen de media een 'mediascape', een mediaal landschap, of beter: meerdere mediale landschappen, die over het bestaande fysieke of geografische landschap heen worden gelegd. En hier ligt de crux: voor de opkomst van de nieuwe media, d.i. voor de opkomst van telefoon, radio, tv, video, e-mail, internet, e.d., was onze verbeelding nog in hoge mate geografisch gedetermineerd, d.i. ruimtelijk begrensd. Hiermee doelt Appadurai vooral op het tijdperk van het nationalisme, anders gezegd: het tijdperk van de natie als centrum van de collectieve verbeelding, of van de verbeelding van collectieve identiteit. Uit dit tijdperk stamt ook de idee van bevolkingspolitiek en van een nationale ruimtelijke ordening die een direct sociaal doel dient, die kortom uiteenlopende sociale identiteiten binnen een nationaal, d.i. geografisch kader hun plek in de ruimte toewijst. In dit tijdperk vielen geografische en etnische grenzen in hoge mate samen, en viel de sociale hiërarchie in hoge mate af te lezen van een bepaalde ruimtelijke ordening en scheiding.

Anders dan de meeste trendwatchers en marktonderzoekers kijkt Appadurai echter verder dan alleen naar de rol van de markt en van de nieuwe media. De mediascape is niet onze nieuwe werkelijkheid, zij vertegenwoordigt alleen een krachtige bron van verbeeldingen en representaties van die werkelijkheid. Naast mediascapes onderscheidt hij nog een hele serie andere niet-ruimtelijke 'scapes', waaronder de financescapes (de mondiale netwerken van kapitaalbewegingen), de technoscapes (de wereldomspannende technologische infrastructuur) en ook de etnoscapen, de over de hele wereld verspreide etnische netwerken. Anders dan in het tijdperk van nationale identiteit zijn deze etnische netwerken minder aan specifieke geografische grenzen gebonden. Dat gold al eeuwen voor de joodse diaspora, voor de mondiale Chinese cultuur, et cetera, maar is nu een haast algemeen verschijnsel geworden. Deze etnoscapen worden vanzelfsprekend voor een belangrijk deel mogelijk gemaakt en gestuurd door de communicatiemogelijkheden en culturele impulsen die uit de mediascapes voortvloeien, en ondersteund door de mondiale financiële en technologische netwerken, maar ze worden tegelijkertijd op een alledaags basis vooral in stand gehouden door de inmiddels over de wereld verspreide etnische en familiale netwerken zelf. De leefstijlen van mensen zijn in de visie van Appadurai inderdaad in belangrijke mate losgezongen van de aloude geografische of ruimtelijke begrenzingen, en ook in hoge mate van de klassieke sociale scheidslijnen, maar zijn daarom nog niet het ongrijpbare resultaat van de markt en van de grillige keuzevrijheid van individuele consumenten geworden. Integendeel: onze keuzevrijheid is nog steeds het product van een hele reeks determinanten, het zijn alleen die determinanten zelf die radicaal zijn veranderd. De twee voornaamste veranderingen zijn vermoedelijk de ontruiming van etnische, nationale of andere collectieve identiteiten en de explosief toegenomen rol van de collectieve verbeelding middels de mondiale rol van de nieuwe media. Die twee ontwikkelingen tezamen brengt Appadurai ertoe de opkomst te benadrukken van nieuwe *transnationale gemeenschappen* als bronnen en krachtcentra van specifieke leefstijlen. Die gemeenschappen worden ten dele gestuurd en gemaakt door de bewegingen van de mondiale (consumenten)markt, maar daarnaast door allerlei andere factoren, zoals de mate van technologische ondersteuning, de hoeveelheid kapitaal, etnische netwerken, familiale verbanden en verbondenheid met uiteenlopende vormen van internationale culturele communicatie (zoals popmuziek, literatuur, televisiesoaps, kranten, films, et cetera). Uit dit zeer gelaagde model van collectieve leefstijlen volgt een wellicht zeer complexe omschrijving van de notie 'leefstijlen', maar één die lang niet zo oppervlakkig en ongrijpbaar is als die van de trendwatchers en marktonderzoekers.

4. We zijn nu aangeland bij de centrale vraag, die naar de relatie tussen leefstijlen en de ruimtelijke ordening: de inrichting van de stedelijke ruimte en de woningbouw. Het gelaagde begrip van leefstijlen, dat ik aan Appadurai ontleen, lijkt in eerste instantie meer instrumenten te leveren voor een operationalisering van het stijlbegrip in termen van concepties van ruimtelijke ordening. De gelaagdheid refereert aan een zekere duurzaamheid en aan een regelmatig patroon van voortdurende kleine wijzigingen:

leefstijlen zijn duurzame gegevens die als het ware langs de weg van geleidelijkheid 'inburgeren' in een bepaalde ruimtelijk omgeving. In die zin verschilt mijn opvatting van leefstijlen van het ook al brede begrip dat Nio hanteert: immers, hij laat die stijlen om de vijf tot tien jaar ongeveer veranderen. Ik zou eerder zeggen: ze veranderen voortdurend, en soms waarschijnlijk spectaculair (denk aan culturele revoluties als die van de jaren zestig of aan de culturele breuk die vaak ontstaat tussen eerste en tweede generaties migranten), maar meestal geleidelijk. Dergelijke geleidelijke veranderingsprocessen zijn voer voor sociologen en demografen, en die weten dat voer ongetwijfeld om te zetten in voorzichtige indicaties ten behoeve van beleidsmakers die zich met de inrichting van de stedelijke ruimte en met woningbouw bezig houden. Toch betwijfel ik of we hier met echt relevante instrumenten of informatiebronnen te maken hebben. Ook ver voor de opkomst van nieuwe media en ontruimtelijke etnoscapen was het bedrijven van sociale politiek met behulp van ruimtelijk ingrepen vrijwel zonder uitzondering een gigantisch fiasco. Dat gold voor de beruchte functiescheiding van het moderne bouwen, het gold voor de beroemde 'wijkgedachte' die furore maakte tijdens de naoorlogse wederopbouw, het gold voor de licht, lucht en groen idealen van de late moderneren, het gold nog sterker voor het omstrede spreidingsbeleid m.b.t. etnische minderheden, en ook voor het huidige 'buurtgerichte' herstructurerings- en stedelijke vernieuwingsdenken. Eerder al pleitte ik samen met anderen om nu maar eens voorgoed te breken met dit ellendige ruimtelijke determinisme in de sociale politiek [zie: Boomkens, e.a., *Stad zonder horizon*. Van Gennep 1997]. Betekent dit dat tegelijk dat leefstijlen helemaal niets te zeggen hebben in een debat over woningbouw of stedelijke ontwikkeling? Ik vrees dat ik in hoge mate naar een dergelijke conclusie neig, zij het dat die in menig opzicht weinig verschilt van de tweede, bottom-up leefstijlstrategie die Ivan Nio aan het slot van zijn essay beschrijft. Wie die tweede strategie goed bekijkt, zal toch moeten opvallen dat ze weinig tot niets vastlegt: flexibilisering van de ruimtelijke inrichting en van woningen zet de toon, en zoals Nio besluit: "[d]e verschillende leefstijlen sorteren zichzelf dan wel uit." Is dat niet zoveel als toegeven dat leefstijlen eigenlijk in het geheel geen nieuwe dilemma's voor de ruimtelijke ordening opleveren? Laat ik daar tot slot drie voorbeelden van geven. Het hedendaagse Californië wordt wel omschreven als het thuisland van de trends, van de eeuwig veranderende leefstijlen en van het radicale individualisme. In ruimtelijke zin is het echter tevens de drager van een uiterst eenduidige en tegelijk modieuze woonstijl (zie ook de recente expositie in het NAI), de spaans-koloniale bouwstijl die geprefereerd wordt door een enorme massa radicale individualisten, die allemaal graag hun eigen hoogst private stijl etaleren – en dat dus achter de zeer eenvormige geveltjes van hun quasi-koloniale pandjes. Een tweede voorbeeld is de Amsterdamse grachtengordel: hier ontstond een zekere stilistische eenheid als product van voortdurende individuele variatie op een bepaalde manier van bouwen: ieder grachtenpand is anders, maar toch wordt een soort collectieve stijl gerealiseerd. Tenslotte de top-down modernisering van Parijs: Haussmann ontwikkelde een dwingende en strenge bouwstijl voor de nieuwe burgerwoningen van Parijs, die aan monotonie grensde maar toch flexibel genoeg was om variaties toe te laten, die nu tegelijk paradigmatisch zijn geworden voor die ene leefstijl van negentiende eeuwse burgerlijke stedelijkheid en voor de charmante diversiteit die van Parijs afstraalt.

Samenvattend: radicaal individualisme kan uitmonden in dodelijke monotonie (Californië), individuele variatie kan uitmonden in een duidelijk collectieve stijl (Amsterdam) en dirigistisch collectivisme kan toch leiden tot individualiserende variaties (Parijs). Dag leefstijl!

René Boomkens
9 december 2000